

UDK 11:27-1 Heidegger M.
Primljeno: 9. 1. 2017.
Prihvaćeno: 19. 6. 2017.
Izvorni znanstveni rad

HEIDEGGEROV POSLJEDNJI BOG

Saša HORVAT

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Teologija u Rijeci – Područni studij
Omladinska 14, 51 000 Rijeka
horvat.sasa@gmail.com

Sažetak

Misao »posljednjeg Boga« njemačkog filozofa Martina Heideggera, koju izlaže u djelu *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, od središnje je važnosti za razumijevanje njegove kasne misli, ali i suvremene filozofije obilježene Nietzscheovim proglasom »Bog je mrtav«. Kako bi se potkrijepile te tvrdnje, u uvodu se ponajprije ističe problematika vezana uz Heideggera i kršćansku misao uopće. Potom slijedi razrada okvira unutar kojeg izražava govor o posljednjem Bogu, a koji uključuje okolnosti nastanka djela *Prilozi filozofiji (Iz događaja)* i kritiku onto-teo-logije te kratak prikaz odnosa bogova, bytka i čovjeka. Nakon toga rad kritički pristupa govoru o posljednjem Bogu: zašto je uopće posljednji, što znači da je *nasuprot* kršćanskom Bogu, koja je čovjekova uloga u susretu s božanskim te koje se sve nijanse smisla otkrivaju iza toga, na prvi pogled, *jednostavnog* događaja susreta, koji uključuje Božji mig i prolazak. U zaključnom dijelu, na temelju prethodnih spoznaja, autor promišlja o mogućim smjernicama za daljnje razumijevanje Heideggerova govora o posljednjem Bogu unutar suvremene filozofske i teološke misli.

Ključne riječi: Martin Heidegger, posljednji Bog, bytak, metafizika, teologija.

Uvod

U radu želimo kontekstualno i kritički izložiti misao Martina Heideggera o posljednjem Bogu u djelu *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*¹, za koju smatramo kako

¹ Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, Zagreb, 2008. Njemačko izdanje: Martin HEIDEGGER, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, GA 65, Frankfurt am Main, 1989.

je od središnje važnosti za razumijevanje njegove kasne misli, ali i suvremene teološke misli obilježene Nietzscheovim proglasom »Bog je mrtav«. Nakon što u uvodu ukratko istaknemo problematiku vezanu uz Heideggera i kršćansku misao uopće, prikazat ćemo određene postaje Heideggerova puta mišljenja kako bismo razumjeli zašto uopće promišlja o posljednjem Bogu, a što uključuje okolnosti nastanka samog djela *Prilozi filozofiji (Iz događaja)* i kritiku onto-teologije, te potom kratki prikaz odnosa bogova, bytka i čovjeka. Tek onda možemo pristupiti središnjoj temi posljednjeg Boga: zašto je uopće posljednji, što znači da je *nasuprot* kršćanskom Bogu, koja je čovjekova uloga u susretu s božanskim te koje se sve nijanse smisla otkrivaju iza toga, na prvi pogled, *jednostavnog* susreta. U zaključnom dijelu, na temelju prethodnih spoznaja, ponudit ćemo smjernice za daljnje razumijevanje Heideggerova govora o posljednjem Bogu unutar suvremene filozofske i teološke misli.

Na misao o posljednjem Bogu redovito se gleda kao na dodatak Heideggerovoj filozofiji, neki ostatak koji nekako treba uklopiti u njegovu misao. Često i predrasude igraju značajnu ulogu. Naime, Laurence Paul Hemming s pravom primjećuje da ukoliko ne vjerujemo u Boga, zašto bismo se uopće bavili Heideggerovim Bogom? Ili, ukoliko vjerujemo u Boga i poznajemo svoju vjeru, zašto bi nas zanimalo što Heidegger ima reći o Bogu? Zbog toga je *prikladnije* govoriti o Heideggerovoj fenomenologiji ili o bitku bez potrebe za promišljanjem o njegovu Bogu.²

Pokazuje se kako nije samo stvar *pitanja* o Bogu, nego i o Heideggeru kao *onome* koji pita te o *mjestu* i *vremenu* gdje je pitanje postavljeno. Kada želimo sebi približiti onoga koji pita, kako bismo naslutili zašto uopće pita o Bogu, stvari s Heideggerom nisu jednostavne.³

² Usp. Laurence Paul HEMMING, Heidegger's God, u: *The Thomist*, 62 (1998.) 3, 373–374.

³ Na ovom mjestu valja istaknuti jednu specifičnu poteškoću. Naime, kako su-misliti, s jedne strane, negativna određenja svojstvena egzistencijalnoj filozofiji (smrt, strah, krivnja, bačenost, neautentičnost) i Heideggerovu misao o sudbini bitka, i s druge strane, pitanje o Bogu? Emerich Coreth drži kako Heidegger ima pravo kada kaže da protječe »oskudno vrijeme« uz »posvemašnju noć« Božje daljine. Međutim, ističe kako Heidegger nije u pravu kada tvrdi da nad takvim stanjem vlada nekakva nadmoćna sudbina. Zaborav Boga temeljni je problem našeg vremena, ali za Coretha to nije stvar sudbine, nego izazov. »Temeljni problem našeg vremena prebaciti na usud bitka izbjegavanje je odgovornosti«, Emerich CORETH, *Od temelja bitka do živoga Boga*. Filozofijsko pitanje o Bogu, u: *Obnovljeni život*, 4 (2001.) 56, 412. Nakon što prikazemo misao o posljednjem Bogu, zacijelo ćemo moći zauzeti poziciju i reći kako Coreth odveć naglašava moment sudbine, ne uvažavajući trud i mišljenje pojedinačnog čovjeka, a što Heidegger, kako ćemo vidjeti, smatra odlučujućim. Prikaz Heideggerova mišljenja koji uspijeva zadržati potrebnu širinu pronalazimo u riječkog filozofa i nadbiskupa Ivana Devčića, koji prvo navodi Urlicha Neuenschwandera i Nikolaja Berdjajeva, koji drže kako kod Heideggera zadnju riječ ima upravo Ništa, pa su tako »Heideggerove egzistencijalne analize atei-

Prvo treba reći da Heidegger pita o Bogu u okviru pitanja o bitku. Po-teškoća za proučavatelje njegove misli nastaje onda kada se unutar sigurnosti jasno naznačenog pitanja o bitku odjednom pojavi pitanje o Bogu i to u obliku teofanije, koja još k tomu nosi oznaku nužnosti. Traži bitak, a najavljuje mogući dolazak Boga. U srcu filozofije nailazimo na teologiju. I što je onda Heidegger – filozof i(li) teolog? Vjernik ili nevjernik?

No, je li to u konačnici uopće bitno? Za Heideggera očito jest. On drži kako vjernik ne može postaviti *pitanje* svih istinskih pitanja koje glasi: Zašto je uopće biće, a ne radije ništa? Vjernik već stoji i živi u odgovoru koji prihvaća Bibliju kao istinu i Boga kao stvoritelja koji je stvorio sva bića. Što se vjere kao vjere tiče, Heidegger napominje kako se vjera mora izlagati mogućnosti nevje-rovanja, jer u suprotnom postaje »lagodnost i sporazum sa samim sobom ... ravnodušnost«⁴. Prema Heideggeru, kršćanin treba svoju vjeru živjeti ovdje i sada i to kroz dimenziju odgovornosti i brige za svijet i bližnje. Tako se i vjera mora dogoditi samo ovdje i sada, u sklopu svijeta.⁵

Što je onda teologija za Heideggera? On razlikuje između kršćanske fi-lozofije i teologije. Prva je za njega »drveno željezo i nesporazum«⁶ – kasnije ćemo vidjeti i zašto. Za teologiju, pak, piše kako »postoji misleći pitajuća pro-rada kršćanski doživljena svijeta, to znači vjere. To je onda teologija. Samo ona vremena koja sama više zapravo ne vjeruju u istinsku veličinu teologije dolaze do pogubnog mijenja da bi se navodnim osvježanjem uz pomoć fi-lozofije mogla postići teologija [...] Filozofija je za izvornu kršćansku vjeru ludost.«⁷

---

stičke, usprkos svemu kasnijem govoru o novom nadolasku Boga, odnosno bogova«, Ivan DEVČIĆ, *Bog i filozofija*, Zagreb, 2003., 151–152. Međutim, nadbiskup Devčić ističe kako je to samo jedno od mogućih razumijevanja Heideggera te nakon analize određenih Heideggerovih postavaka zaključuje s Gedom Haeffnerom kako se jedinstvo Heideggerova mišljenja očituje tek »kada ga shvaćamo kao pokušaj pitanja o Bogu«, Isto, 154. U govoru o Heideggerovu razumijevanju Boga, Keith Ward će, pak, naglasiti ono Ništa (*das Nichts*) i tjeskobu koja se rađa u suočenosti s tim Ništa. Usp. Keith WARD, *Bog: vodič za zbunjene*, Zagreb, 2004., 157–158. Norbert Fischer će, pak, naglasiti kako je pita-nje o Bogu kod Heideggera snažno naglašeno te kako on nije u svojoj kritici metafizike usmjeren protiv transcendirajućeg mišljenja, već je otvoren za stvarnost božanskog. Usp. Norbert FISCHER, *Čovjek traži Boga. Filozofski pristup*, Zagreb, 2001., 293. Poimanje Heideggerova posljednjeg Boga kao »mističnog Boga«, vidi u: Ivica RAGUŽ, *Mistična forma mišljenja suvremene filozofije religije i mistika Ivana od Križa*, u: *Bogoslovska smotra*, 78 (2008.) 4, 789–806.

⁴ Martin HEIDEGGER, *Uvođenje u metafiziku*, Zagreb, 2012., 17.

⁵ Usp. Josip OSLIĆ, *Heideggerovi rani pristupi Pavlovu razumijevanju »prakršćanske religioznosti«*, u: Josip OSLIĆ, *Izvor budućnosti*, Zagreb, 2002., 45.

⁶ Martin HEIDEGGER, *Uvođenje u metafiziku*, 17.

⁷ Isto.

To da je filozofija ludost treba razumjeti u kontekstu kritike metafizike i kršćanstva te poziva koji Heidegger upućuje teolozima,⁸ a u kojem ih izaziva da nanovo promisle riječi svetog Pavla: »Zar ne izludi Bog mudrost svijeta?« (1 Kor 1,20).

S jedne strane, vjera koja se samo drži dogmatičnog učenja za Heideggera je najjednostavniji oblik metafizike koju želi prevladati, tj. kršćanstvo koje je Nietzsche prozvao »platonizmom za mase«⁹. S druge strane, vjera koja se izlaže nevjeri, koja ne odgovara unaprijed na pitanje o bitku i tako nije dio metafizike – to je za Heideggera teologija. Pitanje o bitku i teologija kao znanost o vjeri mogu se dogoditi zajedno, ali ne moraju. Ne stoje u opoziciji i ne poništavaju se međusobno.¹⁰ Međutim, ukoliko želi istinski postaviti i izdržati pitanje o bitku, vjernik se mora odreći sama sebe kao vjernika, sa svim posljedicama toga odricanja.¹¹ Čini se kako upravo posljedice toga Heideggerova koraka mi sagledavamo u govoru o posljednjem Bogu.

Svakako treba reći da Heidegger ne filozofira kao vjernik i iz vjere. Njegova filozofija odveć je određena smrću i ništavilom da bi iz nje progovarala punina i ljubav evanđelja.¹² Ali Heidegger ipak pita i traži Boga. To je možda ono što je za vjerničku misao najvažnije iz govora o posljednjem Bogu. Na Heideggerovu ukopu, za koji je tražio da bude kršćanski, čitao se dio iz Matejeva evanđelja: »tko traži nalazi; i onomu koji kuca otvorit će se (Mt 7,8)«. ¹³ Heideggerovo promišljanje o posljednjem Bogu, prema Davidu Crownfieldu, ne želi opravdati ili poricati vjeru u Boga, već ukazati na granične situacije u kojima se pitanje Boga nameće i ostvaruje.¹⁴

⁸ Usp. Martin HEIDEGGER, Što je metafizika, u: Martin HEIDEGGER, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb, 1996., 97.

⁹ Friedrich NIETZSCHE, Vorrede, u: Friedrich NIETZSCHE, *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft, Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, V, Giorgio Colli – Mazzino Montinari (ur.), Berlin, 1999., 12.

¹⁰ Usp. Laurence Paul HEMMING, Heidegger's God, 380.

¹¹ Usp. Martin HEIDEGGER, *Uvođenje u metafiziku*, 17.

¹² »Misliti nihilizam, smrt Boga, iskusiti transcenciju kroz iskustvo ništa, iskusiti bačenost i osamljenost sve to nije moguće iz terena vjere. I Heidegger je tu u pravu. Vjerničko iskustvo, životna forma je drukčija«, Ante VUČKOVIĆ, *Filozofsko pitanje o Bogu*, u: *Bogoslovska smotra*, 76 (2006.) 2, 358.

¹³ Usp. Bernhard WELTE, Pismo Bernharda Weltea Tomi Verešu, u: *Obnovljeni život*, 32 (1977.) 1, 54.

¹⁴ Usp. David CROWNFIELD, The Last God, u: Charles E. SCOTT – Susan SCHOENBOHM – Daniela VALLEGA-NEU – Alejandro Arturo VALLEGA (ur.), *Companion to Heidegger's Contributions to Philosophy*, Bloomington – Indianapolis, 2001., 213.

Što onda s Heideggerovim posljednjim Bogom? Stojimo li na tlu filozofije ili teologije?¹⁵ No, ono što je mnogo važnije, a provocira nas iz središta Heideggerove misli, jest pitanje: U sklopu filozofske potrage za bitkom, je li posljednji Bog ludost za izvornu kršćansku vjeru ili trag koji treba osluhnuti?

1. Kontekst govora o posljednjem Bogu

Sada nam valja približiti određene postaje Heideggerova puta mišljenja kako bismo razumjeli zašto uopće promišlja o posljednjem Bogu, a što uključuje analizu okolnosti nastanka samog djela *Prilozi filozofiji (Iz događaja)* i kritiku onto-teo-logije te potom u drugom poglavlju i kratki prikaz odnosa bogova, bytka i čovjeka.

1.1. Djelo Prilozi filozofiji (Iz događaja)

Misao posljednjeg Boga javlja se u knjizi *Prilozi filozofiji*, napisanoj između 1936. i 1938. godine, a objavljenoj tek 1989. godine. Djelo koje nastaje nakon tzv. okreta (*die Kehre*) unutar Heideggerove filozofije, često je smatrano kao njegovo drugo veliko ostvarenje, a već se nakon nekoliko stranica nameće kao izrazito izazovno, što zbog stila pisanja što zbog samih misli. Günter Figal navodi kako su Heideggerove misli često u obliku nedovršenih skica, napisane više za samorazumijevanje nego za komunikaciju.¹⁶ Nadalje, djelo nije samo Heideggerova filozofska pozicija tridesetih godina nego i najava njegove kasne filozofije. Prema Figalu, *Prilozi filozofiji* središte su Heideggerovih misli nakon djela *Bitak i vrijeme*. Upravo posljednji Bog ima bitnu ulogu do samog kraja Heideggerova mišljenja, što je i zabilježeno 1966. godine u intervjuu za *Der Spiegel*, a koji je objavljen tek 1976. godine. Heideggerova izjava dana u tom intervjuu: »Samo nas još jedan Bog može spasiti« izravno ukazuje na *Priloge filozofiji*, što se jasno

¹⁵ Možda će nam se činiti kako je to pitanje već odlučeno. Tako Heidegger 1925. godine piše kako »Filozofsko istraživanje jest i ostaje ateističko«, Martin HEIDEGGER, *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*, GA 20, Frankfurt, 1979., 109. Iako se čini kako su stvari jasno postavljene, L. P. Hemming pokazuje kako se u djelu pod izrazom »filozofsko istraživanje« misli fenomenološka intencionalnost. Dakle, riječ je o jednoj novosti u istraživanju za koju se traži ateistički nazor, a ne za filozofiju kao takvu. Usp. Laurence Paul HEMMING, *Heidegger's God*, 374.

¹⁶ Usp. Günter FIGAL, *Forgetfulness of God: Concerning the Center of Heidegger's Contributions to Philosophy*, u: Charles E. SCOTT – Susan SCHOENBOHM – Daniela VALLEGA-NEU – Alejandro Arturo VALLEGA (ur.), *Companion to Heidegger's Contributions to Philosophy*, 198.

vidi iz njegovih daljnjih komentara. Zato se s Figalom možemo složiti kada tvrdi da ukoliko bi netko htio ukloniti teologiju Heideggerove kasne misli, s njom bi uklonio i središte njegovih misli.¹⁷

Za vrijeme pisanja *Priloga filozofiji* dolazi do bolnog raskida s kršćanstvom, ali i priznanja o možda velikom dugu koji je osjećao prema kršćanstvu.¹⁸ Put kojim se kretao uključivao je sučeljenje s kršćanstvom,¹⁹ ali i brigu o jedinstvenom pitanju: »Nije prikladno govoriti o tim najunutrašnjijim raspravama koje se ne tiču pitanja dogmatike i članaka vjere nego samo jednog pitanja, je li Bog u bijegu pred nama ili nije, te iskušavamo li mi sami to još istinski, tj. kao stvaratelji.«²⁰ Možda nam splet Heideggerovih životnih odluka i okolnosti pruža okvir razumijevanja zašto je djelo *Prilozi filozofiji* prožeto neodlučnošću o tome hoće li bogovi, iz svoje trenutačne udaljenosti, i dalje odlaziti od nas ili će se opet vratiti k nama, te je li njihova udaljenost njihova uvrijeđenost ili način kako jesu, njihov bijes ili njihov neuspjeh.²¹

1.2. Kritika onto-teo-logije i posljednji Bog

Kako bismo dospjeli u blizinu te neodlučenosti, a time i do posljednjeg Boga, treba ukratko podsjetiti na Heideggerov stav o metafizici i kršćanstvu, koje u drugom početku treba nanovo promisliti.

Imenom »metafizika« Heidegger označava razdoblje od Platona do Nietzschea. U tom razdoblju dolazi do zaborava bitka, koji svoj vrhunac doživljava u nihilizmu. U takvoj metafizici napetost između bitka i bića nestaje prelazeći na područje onoga što se čovjeku pokazuje kao ono što je nadohvat ruke, kao biće. Upravo biće postaje neupitno i nedodirljivo kao ishodište i cilj te ga se želi urediti u potpuno tehničkom smislu.²² Bitak se poima u redu bića kao vrhov-

¹⁷ Usp. *Isto*, 199.

¹⁸ Usp. Jean GREISCH, The Poverty of Heidegger's »Last God«, u: David PETTIGREW – François RAFFOUL (ur.), *French interpretations of Heidegger: an exceptional reception*, New York, 2008., 246.

¹⁹ »A tko ne bi prepoznao da je na cijelom tom dosadašnjem putu prešutno bila prisutna rasprava s kršćanstvom – rasprava koja nije bila i nije tek zahvaćen 'problem', nego očuvanje najvlastitijeg podrijetla – roditeljske kuće, domovine i mladosti – i ujedno bolan raskid sa svim tim. Samo onaj tko je bio tako ukorijenjen u zbiljski življenom katoličkom svijetu, može naslutiti nešto od nužnosti koje su kao podzemni udari djelovali na dosadašnjem putu mojeg pitanja«, Martin HEIDEGGER, *Besinnung*, GA 66, Frankfurt am Main, 1997., 415.

²⁰ *Isto*.

²¹ Usp. David CROWNFIELD, *The Last God*, 214.

²² Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 364.

no biće, kao nešto najopćenitije i najpraznije.²³ Jednom kada čovjek u svojem mišljenju udalji bitak od bića te zagospodari bićem, onda mu i biće kao biće više nije potrebno. Jedino što ga zanima su predmeti i njihovo iskorištavanje.²⁴ »Metafizika« stoji izvan iskustva bitka, predočuje samo biće,²⁵ te je razlog konačne napuštenosti od bitka.

Takva »metafizika« ima onto-teo-lošku bit,²⁶ u kojoj se bitak poistovjećuje s Bogom: *Deus est suum esse*. Odatle i naziv onto-teo-logija. Heidegger navodi kako se teologija domogla grčke metafizike,²⁷ te se zbog toga Bog mora predočavati »kao bićevnost, prvi temelj i uzrok bića, kao ono ne-uvjetovano, bez-konačno, apsolutno. Sve te odredbe ne izvire iz onoga bogovskoga boga nego iz biti bića kao takvog...«²⁸ Biće je u metafizičkoj misli ono prisutno, predmetno i najjasnije, te se pripisuje Bogu koji se tako oblikuje u samo jedan od predmeta. Pravo ime za Boga u filozofiji je *causa sui*. »Tome Bogu ne može se čovjek ni moliti ni prinostiti žrtvu. Pred *causa sui* ne može čovjek ni iz straha pasti na koljena, niti pred tim Bogom može muzicirati i plesati.«²⁹

Metafizika prvog početka koju kritizira i prevladava, te ono što želi izložiti – mišljenje drugog početka – dva su iz temelja različita sloja zapadne povijesti. Prvi sloj je metafizika koja je s Nietzscheom završila, ali njezino umsko i logično mišljenje nije nestalo. Ono se premjestilo u područje svjetonazora i svakodnevnice. Metafizika se učvrstila u kršćanstvu i zajedno s njim prelazi u oblike svjetovnoga. U tome sloju zapadne povijesti bitak se razumije kao bićevnost bića.³⁰ Zato Heidegger najavljuje i poduzima drugi početak mišljenja, drugi sloj zapadne povijesti, koji naziva bytkovno-povijesno mišljenje (*das seynsgeschichtliche Denken*). Sada se bytak³¹ postavlja u središte filozofskog pro-

²³ Usp. *Isto*, 368.

²⁴ Usp. *Isto*.

²⁵ Usp. Martin HEIDEGGER, Što je metafizika, u: Martin HEIDEGGER, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, 97.

²⁶ Usp. Martin HEIDEGGER, Onto-teo-loški ustroj metafizike, u: Martin HEIDEGGER, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, 306.

²⁷ Usp. Martin HEIDEGGER, Što je metafizika, 97.

²⁸ Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, 359.

²⁹ Martin HEIDEGGER, Onto-teo-loški ustroj metafizike, 317.

³⁰ Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, 355.

³¹ Na ovom mjestu valja se osvrnuti na razliku bitak – bytak (*Sein – Seyn*), koju Heidegger provodi u djelu *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, kao i u djelu *Besinnung* – još jednom djelu iz toga vremena. Naš autor temeljni pojam svoje filozofije sada piše drukčije, koristeći se slovom »y«. Riječ je o arhaičnom načinu, koji datira iz XVII. stoljeća. Razlog zašto Heidegger piše *Seyn*, a ne *Sein*, zasigurno se djelomično otkriva i u uvodnom dijelu knjige *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, gdje se objašnjava naslov samog djela. U prvoj rečenici Heidegger ističe kako naslov zvuči blijedo i obično, a uzrok tomu su »istrošenosti svih temeljnih riječi i uništenosti pravog odnosa spram riječi«, Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz*

mišljanja i pokušava se razumjeti iz njegove vlastite istine.³² Bytak pripada samo onome što treba misliti. Njegova istina nije nekakav dodatak njemu, »nego sam 'jest' bit istine«³³. Do kraja prvog početka metafizike je moralo doći upravo kako bi se razvila nužnost drugog početka. Međutim, taj drugi početak ne odbacuje svoj prvi početak, nego mu se vraća jer se u njemu krije ono iskonsko, dar bogova – φύσις i ἀλήθεια.³⁴

Priprema za prevladavanje zapadne metafizike mišljenjem iz istine bytka isto je tako i priprema za prevladavanje Boga metafizike a tako i priprema za dugo očekivan dolazak skrivenog Boga koji je u bijegu.³⁵ U napuštenosti od bytka, u doba nihilizma, Nietzsche proglašava kako je Bog mrtav.³⁶ Heidegger

---

dogođaja), 19. Stoga je potrebno iz novog polazišta promisliti bitak, a taj novi misaoni hod potrebuje drugu riječ u razlici prema staroj i zato – bytak. Zadatak koji Heidegger sada poduzima u drugom početku mišljenja jest hod koji prolazi kroz dosad »skriveno područje bivanja bytka« (*Isto*, 19). Tako razlikovanje bitak-bytak naglašava prijelaz iz prvog početka mišljenja (iz metafizike), gdje se pitalo o bitku, smatrajući da ga se može pronaći na biću, u drugi početak mišljenja, gdje se pita iz događaja bytka. Riječ je o mišljenju koje više nije metafizičko, nego bytkovno-povijesno. Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 26, 148; Martin HEIDEGGER, *Besinnung*, 333. »Iskonsko privlaštenje prvog početka (a to znači njegove povijesti) znači smještanje u drugom početku. Ono se provodi u prijelazu od provodnog pitanja (što je biće?, pitanje o bićevnosti, bitak) k temeljnom pitanju: što je istina bytka? (Bitak i bytak je jedno te isto, a ipak iz temelja različito)«, Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 149. U drugom početku mišljenja »pitanje bitka je pitanje o istini bytka«, *Isto*, 22. Ipak, istina bytka se »ne može misliti polazeći od bića nego se mora proizmisliti iz samoga sebe«, *Isto*, 22. Dakle, riječ bytak, kao i bivanje bytka – dogođaj, i dalje nastoje naglasiti nasuprotnost prema dominirajućoj prezentnosti bića. I bytak jest, ali on nikada neće biti biće. Usp. Martin HEIDEGGER, *Besinnung*, 199. Unatoč novosti bytka i drugog početka mišljenja, Heidegger je svjestan težine pothvata zbog sveprisutnog bića: »Bytak, koga je briga za bytak? Sve trči za bićem«, Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 363.

³² Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 355.

³³ *Isto*, 348. Dva spomenuta sloja događaju se istodobno u različitim dobima. Pitanje je samo što ima prednost: bitak ili biće. U konačnici metafizike, u dobu izračunjive razumljivosti svega, dolazi do prevladavanja toga odnosa i gašenja svakog prvenstva bitka ili bića. Usp. *Isto*, 355.

³⁴ Usp. *Isto*, 356.

³⁵ Usp. Bernhard WELTE, God in Heidegger's Thought, u: *Philosophy Today*, 26 (1982.) 1, 85–100, ovdje 94.

³⁶ Usp. Friedrich NIETZSCHE, Die fröhliche Wissenschaft (1882.), u: Friedrich NIETZSCHE, *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, III, Giorgio Colli – Mazzino Montinari (ur.), Berlin, 1988., 573. Robert Gall drži kako je cijela suvremena kontinentalna filozofija religije obilježena upravo tim proglašenjem, koji se uzima kao polazna točka i uvijek iznova navodi. R. Gall napominje kako se većina autora poziva na Nietzschea kada govore o smrti Boga, no njihov pristup toj temi duguje više Hegelu nego Nietzscheu. Naime, Hegel puno prije Nietzschea u nekoliko svojih djela spominje »da je sam Bog umro« (*daß Gott selbst gestorben ist*). Usp. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, Stuttgart, 1987., 524, 548. Kod Hegela smrt Boga najavljuje prijelaz prema novom načinu govora i razmišljanja o Bogu ili Apsolutnome, dok vjera u konačnici nije dovedena u sumnju. U konačnici će se sve dobro završiti, svi sukobi između vjere i razuma,

razumije njegov krik u smislu svrgnuća kako nadosjetnog Boga tako i najvećih vrijednosti. Nakon što je nestao kršćanski Bog, njegovo mjesto je i dalje očuvano kao ono koje je postalo prazno te se traži popunjavanje idealima i doktrinama. Za Heideggera proces nestanka i očuvanja mjesta kršćanskog Boga već je u tijeku.³⁷

Sada možemo pitati: Što je ono što vodi prema mišljenju posljednjeg Boga? Heidegger navodi kako posljednji Bog svoje bivanje ima zbog bijega »bilujućih bogova i njihove skrivene preobrazbe«³⁸. Preobrazba se odnosi na pokušaje popunjavanja praznog mjesta kršćanskog Boga. Što se tiče bijega starih bogova, riječ je o motivu koji Heidegger razvija u predavanjima o Hölderlinu, pjesniku odbjeglih bogova (zimskog semestra 1934./1935.) i preuzima ga kao vodeću temu u *Prilozima filozofiji*.³⁹ Upravo iskustvo bijega bogova nameće se kao područje mišljenja koje otvara određena pitanja. No, zašto bogovi bježe? Od koga bogovi bježe? Je li bijeg samo izbjegavanje susreta? Ili bijeg porađa nešto spasonosno? To spasonosno, ukoliko je uopće spasonosno, otvara se u ljudskom mišljenju koje postavlja pitanje o bijegu. Ono što je u bijegu, nije u blizini. Onim što nije u blizini, moć makinacije ne može ovladati. Heidegger upozorava upravo na čovjekovu težnju gospodarenja, nietzscheovski rečeno – na čovjekovu volju za moć, koja se otkriva u objektiviranju i ovladavanju svega što mu dolazi u susret. Tako je čovjek u napasti samog sebe postaviti iznad odnosa s Bogom, podredivši Boga svojoj spoznaji. Biti iznad odnosa, ujedno znači biti izvan odnosa s Bogom.⁴⁰ Za Hans-Georga Gadamera riječ je o upozorenju kako dosadašnji putovi mišljenja jednostavno nisu dostatni,⁴¹ dok

---

teizma i ateizma rješavaju se i otvara se mogućnost vjere nakon vjere, Boga nakon Boga. Gall ističe kako je s Heideggerom znatno drukčije jer on sluša Nietzscheovu riječ »Bog je mrtav«, kritizira onto-teo-logiju i u konačnici se na taj način vjera dovodi u sumnju. Gall ističe kako kod Heideggera »nema obećanja da će se svi sukobi riješiti i da će sve biti spašeno i oprošteno. To je ono što tekuća kontinentalna filozofija religije tek ima čuti i misliti«, Robert S. GALL, Faith in doubt in the end, u: *International Journal for Philosophy of Religion*, 73 (2013.) 1, 30.

³⁷ Usp. Martin HEIDEGGER, Nietzsche's Wort »Gott ist tot«, u: Martin HEIDEGGER, *Holzwege*, Frankfurt am Main, 1980., 208.

³⁸ Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 338.

³⁹ Na ovom mjestu treba napomenuti kako je na Heideggera utjecao i Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, koji također govori o posljednjem Bogu. Usp. George J. SEIDEL, Heidegger's Last God and the Schelling Connection, u: *Laval théologique et philosophique*, 55 (1999.) 1, 85–98.

⁴⁰ Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 340.

⁴¹ »To nije ontologija, a kamoli teologija, što se u takvu mišljenju priprema. A ipak moglo bi se na kraju podsjetiti na to da Heidegger – u promišljanju Hölderlinova pjesništva – jednom kaže, da je pitanje: Tko je Bog? preteško za ljude. Oni su najviše u stanju pitati: Što je Bog? – i time je upozorio na dimenziju svetoga i spasonosnoga i rekao o tome:

Günter Figal u takvom govoru otkriva oslobođenje koje gura čovjeka izvan vladajućeg mišljenja u otvorenost slobode.⁴² Naime, Heidegger ističe kako se moderni svijet može zvati profanim samo ako je u odnosu sa starim svijetom mitova i bogova iz kojega je potekao. Iskustvo bijega bogova omogućava oslobođanje temeljnog iskustva tubitka i razvijanje njegovih krajnjih mogućnosti. Upravo je mogućnost temeljno pozitivno ontološko određenje tubitka, koja otvara otvorenost u kojoj postajemo sposobni za ono što nam nije na dohvat ruke – za posljednjeg Boga.⁴³

1.3. Bytak između bogova i čovjeka

Pokušat ćemo iznijeti osnovne crte odnosa bogova, bytka i čovjeka. Treba odmah reći da to što Heidegger na nekim mjestima navodi množinu – bogovi – ne znači politeizam, već se »upućuje na neodlučenost bitka bogova, bilo jednoga ili mnogih«⁴⁴.

U doba nihilizma, u potpunoj prevlasti bića, čovjek iskušava nedostatak bytka, i to na način da mu se bytak – uskraćuje.⁴⁵ Iz tog uskraćivanja čovjek iskušava i daljinu Boga. Kada ga pitanja pokrenu i kada počne misliti o uskraćivanju bytka, čovjek dolazi u mjesto koje mu i pripada – u tu-bitak. Zauzevši svoje mjesto, čovjeku se otvara bytak kao ono *između* njega i bogova,⁴⁶ kao rijeka između dviju obala. S jedne strane stoji čovjek, a s druge strane rijeke otvara se obala za prolazak posljednjeg Boga (*der Vorbeigang des letzten Gottes*). Sada je sve spremno za sučeljavanje bogova i čovjeka. Misleći bytak, čovjek utemeljuje mjesto i vrijeme prolaska posljednjeg Boga.⁴⁷ Osim toga, čovjeku se

---

‘Gubitak dimenzije svetoga i spasonosnoga možda je ona prava nesreća našega doba’. Možda je time mislio da Boga ne možemo dosegnuti stoga jer o njemu govorimo na način koji nikako ne može pomoći samorazumljivosti vjere. No, to je zadaća teologa. Moja stvar, mene kao filozofa, – mogao bi Heidegger s pravom reći i to za svakoga, ne samo za kršćane ili čak samo za teologe – jest upozoriti da dosadašnji putovi mišljenja nisu dostatni«, Hans-Georg GADAMER, *Die religiöse Dimension*, u: Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*, III, Tübingen, 1987., 319; citirano prema: Norbert FISCHER, *Čovjek traži Boga. Filozofski pristup*, Zagreb, 2001., 292.

⁴² Usp. Günter FIGAL, *Forgetfulness of God: Concerning the Center of Heidegger's Contributions to Philosophy*, 201–202.

⁴³ Usp. *Isto*, 203.

⁴⁴ Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, 359.

⁴⁵ Uskraćivanje je pojačan način bivanja koji daje otkriti jednu neotklonjivost, koja prevladava čovjeka, ali ga ne obara na tlo već ga otima u utemeljenje njegove slobode. Uskraćivanje je »najviše plemstvo darivanja i temeljna crta sebeskrivanja, a očitost sebeskrivanja tvori iskonsku bit istine bytka«, *Isto*, 335.

⁴⁶ Usp. *Isto*, 352.

⁴⁷ Usp. *Isto*, 340.

iz bytka utemeljuje i njegova bit, koja se više ne može misliti iz vladajućeg pojma »subjekta«, pojma »ja« ili pojma »osobnosti«, nego samo iz nužde bogova. Čovjek postaje vlasnik svoje biti, što ujedno znači da je u stalnoj opasnosti da je i izgubi.⁴⁸

Pojmovima »Bog« i »čovjek« Heidegger pokušava dati novo značenje, odbijajući ih preuzeti iz tradicije kao već gotove i shvaćene pojmove. »Riječi 'čovjek' i 'bog' nepovijesne su ljušture ako u njima do riječi ne dolazi istina bytka.«⁴⁹ Bytak koji biva na način onoga *između*, otvara prostor za mogućnost biti bogova i čovjeka, »neko između koje preplavljuje svoje obale i tek ih iz tih valova pušta da niknu kao obale, uvijek pripadne rijeci do-gođaja, uvijek skrivene u bogatstvu svojih mogućnosti...«⁵⁰ U dogođaju prolaska posljednjeg Boga čovjek preuzima ulogu stražara.⁵¹ On čeka i osluškuje tišinu prolaska posljednjeg Boga, a ukoliko se Bog vrati, pazi da nitko ne ometa prolaženje.

Na ovom mjestu treba napomenuti kako se za Heideggera punina bytka ne iscrpljuje u onome *između* bogova i čovjeka. Postoji opasnost da se bytak iz tog *između* »shvati kao puki odnos i kao posljedica i rezultat odnosa odnošenih«⁵². Bytak, pak, »počiva u samome sebi i svojoj *jednostavnosti*«⁵³.

Za Heideggera je pitanje bytka baklja koja treba svoje trkače koji će je nositi. Istina bytka ih prisiljava da grabe baklju i preuzmu ono nešto što nije nekakav sistem ili nauk. Trkačima valja bogatije misliti ono što valja pitati. Oni koji misle bytak, za Heideggera su blaženi jer postaju slušači u početnom dijalogu u kojem posljednji Bog namiguje u svojem prolasku.

Na koji način čovjek izdržava u istini bytka? Tako što vjeruje. Misliti istinu bytka za Heideggera je iskonsko vjerovanje (*das ursprüngliche Glauben*). Smisao vjerovanja u tom kontekstu nije držanje nečega za istinu, već držanje-sebe-u-istini (*das Sich-in-der-Wahrheit-Halten*).⁵⁴ Način tog držanja je postavljanje iskonskog pitanja što čovjeka postavlja u istinu. Vođeni tim pitanjem, pitaoci su oni koji znaju, vjeruju, djeluju, stvaraju, i tako bivaju povijesni. Heidegger i samoga sebe ubraja u one koji iskonski vjeruju. Iskonsko vjerovanje, kako Heidegger ističe, nema ništa zajedničko s prihvaćanjem onoga što nam »neposredno pruža oslonac i hrabrost čini suvišnom«⁵⁵. Vjerovati znači ustrajati u odluci, koja ne

⁴⁸ Usp. *Isto*, 397–398.

⁴⁹ *Isto*, 388.

⁵⁰ *Isto*.

⁵¹ Usp. *Isto*, 348.

⁵² *Isto*, 384.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ *Isto*, 306.

⁵⁵ Usp. *Isto*.

pruža sigurnost, već se izlaže bitku i »iskušava nužnost bez-temeljnoga«⁵⁶. U vezi s prethodno spomenutim osloncem ili podrškom (*Halt*), Jean Greisch podsjeća na Heideggerove analize fenomena svjetonazora (*der Weltanschauung*),⁵⁷ gdje se na pitanje metafizičke »odsutnosti podrške« (*Haltungs-losigkeit*) daju dva temeljna odgovora, pri čemu svaki na svoj način promatra bitak-u-svijetu. Prvi je mistično-religiozni pogled na svijet, koji kompenzira odsutnost podrške tražeći zaštitu u nadmoćnom biću, u svetome. Nasuprot prvom pogledu otvara se svjetonazor koji rađa filozofiju, kao razumski i namjerni izbor, koji se suočava s bićem u njegovoj sveukupnosti te pretvara sklonište u podršku.⁵⁸

Zadržimo se još malo na pitanju bytka, koje prema našem misliocu može krenuti iz četiriju smjerova: od bogova, od ljudi, s pogledom na povijest metafizike, kao i od mišljenja bytka.⁵⁹ Navedena gledišta se prožimaju, a nas zanima upravo prvo – misliti bytak polazeći od bogova.

No, misliti bytak polazeći od bogova, nije li to samovolja, pita se Heidegger? Naime, kao da je ono bogovsko dano pa se može poći izravno od njega ili kao da oko bogovskog postoji jedno opće slaganje. Heidegger postavlja temeljno pitanje: Smije li se bogovima uopće pripisivati bytak »a da se ne razori sve bogovsko«?⁶⁰ To je novost njegova mišljenja: nasuprot onto-teo-logiji, Heidegger ne želi pretpostaviti bogove kao nešto gotovo predmetno dano, nego želi doći u jednu upitnost i dopustiti da sama ta upitnost ponudi odgovor.

Ali kakav je onda odnos bogova i bytka? »Zašto bytak? Zato što bogovi? Zašto bogovi? Zato što bytak? [...] Zašto biće?«⁶¹ Heidegger odnos bytka i bogova ne vidi u smislu prvenstva ili prevladavanja – niti bytak stoji iznad bogova, niti bogovi iznad bytka. Ono što je po Heideggeru bitno naglasiti jest da bogovi trebaju bytak. Ne kao vlasništvo, već kako bi pripadali sami sebi. »Bytak je ono što je bogovima potrebno; to je njihova nužda, i nuždina bytka označava njegovo bivanje, ono od 'bogova' proiznuđeno, ali nikada prouzročivo i uvjetovljivo.«⁶² Što Heidegger želi istaknuti odnosom u kojem bogovi trebaju bytak? U bytku leži najskrivenija bit onoga *ne*, kao još-ne i ne-više. To je ono ništavno u bytku. To *ne* »ima različite oblike svoje istine te dakle i ono ništa«⁶³. Bit bytka nikad se ne

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ Usp. Martin HEIDEGGER, *Einleitung in die Philosophie*, GA 27, Frankfurt am Main, 1996., 357–390.

⁵⁸ Usp. Jean GREISCH, *The Poverty of Heidegger's »Last God«*, 251.

⁵⁹ Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz dogodaja)*, 358.

⁶⁰ *Isto*, 359.

⁶¹ *Isto*, 412.

⁶² *Isto*, 359–360.

⁶³ *Isto*, 339.

može potpuno odrediti, čime bytak zadržava bezdan, ono ništa koje čovjek naslućuje iz činjenice svoje konačnosti. To što čovjek u dugoj slutnji priprema jest prolazak posljednjeg Boga, kojemu je potrebna sloboda i otvorenost za prolazak, a ne uzak prostor svijeta kojim vlada biće i makinacija. Slobodu i otvorenost Heidegger otkriva u bezdanu bytka, u njegovoj ništavnosti. Bezdan je prostor/vrijeme bogovske slobode.

Za Heideggera svi dosadašnji oblici religija, kultova i crkava ne mogu pripremiti susret Boga i čovjeka. Potreban je drugi početak u kojemu čovjek mora izdržati svoju smrtnost i tako utemeljiti istinu bytka. Tim izdržavanjem konačnosti događa se bytak, otvara se ono *između*. Tako misliti bytak jedan je odvažaj koji želi bogovima pomoći izaći u bytak, »a čovjeku se priprema istina istinitoga«⁶⁴.

To je način na koji Heidegger prekida s metafizičkim poimanjem Boga kao konačne uzročnosti, uglavljajući bezdan između Boga i bića.⁶⁵ Tako Heidegger u jednom fenomenološkom pristupu želi dopustiti da se Bog pojavi i pokaže iz samoga sebe, a ne kao dio bića.⁶⁶ Heidegger naglašava kako se s mišljenjem odnosa bytka i bogova čine prvi koraci u povijest bytka. Riječ je o drugom početku, o bytkovnopovijesnom mišljenju koje stoji izvan svake teologije, kao i izvan svakog ateizma u smislu svjetonazora.⁶⁷

Sada je došlo vrijeme da izravno pristupimo središnjoj temi – govoru o posljednjem Bogu. Postavljaju nam se sljedeća pitanja: Što je novo s posljednjim Bogom, kako se on to suprotstavlja kršćanskom Bogu i metafizičkom *causa sui* Bogu, i kako se – ukoliko se uopće – posljednji Bog čovjeku priopćuje? I u konačnici: Je li posljednji Bog netko ili nešto u koga se može i treba vjerovati?

2. Tko je posljednji Bog?

U djelu *Prilozi filozofiji* uz naslov VII. poglavlja »Posljednji bog« stoji naznačeno: »Posve drukčiji nasuprot bilih, pogotovo nasuprot kršćanskog« (*Der ganz Andere gegen die Gewesenen, zumal gegen den christlichen*).⁶⁸ Napomena želi jednu

⁶⁴ *Isto*, 376.

⁶⁵ Heidegger priznaje kako nužnost bytka ostaje tamnom za mišljenje, ali ipak daje oslonac kako bi se bogovi mislili kao oni koji trebaju bytak. Usp. *Isto*, 360.

⁶⁶ Ukoliko je bogovima nužan bytak, a bytak svoju istinu dobiva samo kroz novo mišljenje, a to mišljenje je filozofija u svojem drugom početku, onda to znači da je bogovima potrebna i filozofija. No, njima ne treba filozofija kako bi filozofiranjem bili ono bogovsko, nego filozofije mora biti ako bogovi još jednom imaju doći. Usp. *Isto*.

⁶⁷ Usp. *Isto*.

⁶⁸ *Isto*, 333.

stvar od početka jasno istaknuti: autor se suprotstavlja kršćanskom poimanju Boga. Ukoliko pogledamo unatrag u Heideggerovo stvaralaštvo i njegovo zanimanje za svetog Pavla, čini se kako na ovom mjestu nastupa upravo kao i sveti Pavao, koji je posred Areopaga, u središtu tadašnjeg filozofskog svijeta, najavio: »Atenjani! U svemu ste, vidim, nekako veoma bogoljubni. Doista, prolazeći i promatrajući vaše svetinje, nađoh i žrtvenik s natpisom: Nepoznatom Bogu. Što dakle ne poznajete, a štujete, to vam ja navješćujem (Dj 17, 22-23).« Iako Heideggerov govor stoji na granici filozofije i teologije, on ne želi nastupiti kao vjerski, nego kao filozofski autoritet. Napominje kako njegova misao nije zapovijed (*Befehl*) niti nauk (*Lehre*), nego je riječ o napatku (*Weisung*).⁶⁹

Tko su, dakle, onda oni koji su »bili« (*die Gewesenen*)? Nisu isključivo bogovi i božanstva raznih religioznih svijesti, nego su ujedno i metafizički bogovi. Heidegger posebno ističe kako posljednji Bog stoji nasuprot upravo kršćanskom Bogu.

Drugi moment napomene je ono »nasuprot«. Kakav treba biti govor koji želi govoriti iz mjesta koje je nasuprot? Heidegger smatra kako su velike misli nepobitne ukoliko ih netko susreće u vlastitom mjestu koje drže i kada im se dopušta njihova logika. Stoga je potrebno nasuprot tih velikih misli postaviti radikalno drukčiji govor.⁷⁰ Heideggerov govor svoju radikalnost dobiva iz drugog početka, iz istine bytka.

Posljednji Bog pokušava se naslutiti isključivo sa stajališta istine bytka. Kao takav, on je za Heideggera jedincat, izvan svakog sustava, svakog mono-teizma, panteizma i ateizma. Naš autor drži kako teizmi postoje »tek od židovsko-kršćanske 'apologetike' koja za misaonu pretpostavku ima 'metafiziku'. Smrću toga Boga padaju svi teizmi.«⁷¹ Zato posljednji Bog za Heideggera nije kraj, nego drugi početak, čije su mogućnosti neizmjerne.

2.1. Ono posljednje posljednjeg Boga

Prvo što nam dolazi u susret, jest ono *posljednje* kod posljednjeg Boga. Zašto je on »posljednji«?! Heidegger naglašava tu upitnost pa se pita »nije li to ponižavanje Boga, čak najveće bogohulstvo?«⁷² Heideggeru svakako nije cilj ponižavanje i bogohuljenje, već želi istaknuti radikalnost vlastite misli. Njegov posljednji Bog nije posljednji u smislu onoga koji dolazi kao definitivni kraj,

⁶⁹ Usp. *Isto*, 22.

⁷⁰ Usp. Jean GREISCH, *The Poverty of Heidegger's »Last God«*, 247.

⁷¹ Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*, 339.

⁷² *Isto*, 336.

već posljednji kao onaj koji osvjetljava krajnju odluku o onome najvišem – hoće li se bogovi vratiti ili ne? Tako posljednji Bog nije kraj, nego drugi početak, »početak najduže povijesti u njezinoj najkraćoj stazi«.⁷³

Heidegger u onom posljednjem traži mišljenje koje će postati svjesno opasnosti nečega začudnog i neproračunljivog. To da je posljednji, znači da je on Bog koji seže najdalje u najdublji početak ljudske misli. Heidegger ne odbacuje ono što mu prethodi, već traži zahvaćanje do samoga početka kada je mišljenje božanskoga bilo sastavni, ako ne i odlučujući dio ljudske misli. Mišljenje je sada pred teškoćom, jer posljednji Bog izmiče svakoj makinaciji i računu te je zato najčešće pogrešno tumačen.⁷⁴

Posljednji Bog je posljednji »zato što na kraju odluka o bogovima dovodi među njih i tako najviše uzdiže bit jedincatosti božje biti?«⁷⁵ Božja bit koja se uzdiže u posljednjem Bogu za Heideggera nije vezana uz obred i kipove niti uz teologiju određenu metafizikom. Ona je sada vezana uz slobodu koja je zadobivena odvajanjem od bitka i makinacije ljudskog mišljenja. Čovjek se u pripremi susreta s posljednjim Bogom oslobađa od metafizike i mišljenja na način makinacije. U toj slobodi on se može otvoriti prema božanskome što ga nadilazi i promatrati ga onakvim kakvim se božansko pokazuje. Posljednji Bog i čovjek ulaze u odnos koji stoji u slobodi događaja bytka.

2.2. *Stražar tišine prolaska posljednjeg Boga*

Sve dosad rečeno kreće se prema susretu čovjeka i posljednjeg Boga. Heidegger je najavio vrijeme i mjesto susreta, a to je trenutak same odluke – hoće li doći do krajnjeg bijega ili do dolaska bogova?⁷⁶ Neizvjesnost traje do kraja, nema sigurnosti za čovjeka. No, što je onda čovjeku činiti? Može li on ubrzati samu odluku ili treba čekati na dolazak Boga? Zanimljivo, Heidegger upozorava kako malo njih zna da upravo Bog čeka na čovjeka i utemeljenje istine bytka. Njemački filozof drži da je najdublja bezbožnost kada čovjek zauzme stav kako on mora čekati na Boga te stoga i – čeka.⁷⁷ To čekanje onemogućava spremnost za prolazak posljednjeg Boga i istinu bytka.

Sada treba pitati tko su uopće oni koji se utemeljuju u onome »tu« tubitka i tako omogućuju prolazak posljednjeg Boga? Riječ je o misliteljima koje Hei-

⁷³ *Isto*, 342.

⁷⁴ *Usp. Isto*, 335.

⁷⁵ *Isto*, 336.

⁷⁶ *Usp. Isto*, 340.

⁷⁷ *Usp. Isto*, 344.

degger naziva *povratnicima*. Oni su iskusili nihilizam i napuštenost od bitka. Njihov zadatak je izgraditi najkraći i najstrmiji put u jednoj dugoj slutnji posljednjeg Boga. Traži se njihova žrtva jer bez nje »ne dolazi čak ni do svitanja mogućnosti namigivanja posljednjeg Boga«⁷⁸. Na put koji oni izgrade dolaze mislitelji koje Heidegger naziva *budućima*. Ti budući već sad jesu i prikupljaju »prve zrake svjetla posljednjeg Boga«⁷⁹ te ih daruju malobrojnima.

Kako se čovjek, koji pokušava misliti iz istine bytka, treba postaviti prema odluci o bijegu ili nadolasku posljednjeg Boga? Heidegger drži kako čovjek treba dočekati priopćenje odluke u temeljnom ugođaju (*Grundstimmung*) drugog početka mišljenja, a to je suzdržanost (*Verhaltenheit*). Upravo se u suzdržanosti, koju Heidegger naziva i »najprisnija svetkovina posljednjeg Boga«⁸⁰, tubitak ugađa za prolazak posljednjeg Boga. Suzdržanost je srednji pojam između dviju krajnosti – prestravljenja (*Erschrecken*) i plahosti (*Scheu*). Navedeni ugođaji oblikuju novu interpretaciju brige. Dok smo u djelu *Bitak i vrijeme* upoznali brigu i tubitak, koji je bio radi sebe samoga, sada su briga i tubitak radi bytka (*umwillen des Seyns*). Sve biće u drugom mišljenju je radi bytka. Tako i čovjek djeluje u smjeru traženja bytka. To postaje njegov temeljni poziv koji ga preobražava u tragača, čuvara i stražara (*Sucher, Wahrer, Wächter*).⁸¹ Kada čovjek stvara u suzdržanosti, onda postaje stražar za tišinu prolaska posljednjeg Boga,⁸² ali ujedno i stoji bogovima na raspolaganju (*den Göttern zur Verfügung*). Čovjek se tako oslobađa vladavine bića i makinacije, dok mu bijeg bogova postaje ono najbliže.⁸³

Sad se postavlja pitanje koja je razlika između čovjeka koji se bavi pitanjem Boga, heideggerovski rečeno, koji se priprema za prolazak posljednjeg Boga, i čovjeka koji se ne bavi pitanjem Boga? Zadnji ne vidi nužnost i hitnost pitanja o Bogu i zato mu se čini kako ima vremena za makinaciju, za svođenje bića na predmet. Čovjek kojega su bitak i bogovi napustili pustoši svoj život, a što opet nadoknađuje »doživljajem«, »srećom« i lažnim dovršenjem. Više ne pita o biti istine i neistine. Pita samo o uspjehu i neuspjehu. Prividno se tako zadobiva »vječnost«, koja u biti nije vječnost, već stalno obnavljanje »najpu-

⁷⁸ *Isto*, 339.

⁷⁹ *Isto*, 331.

⁸⁰ *Isto*, 330.

⁸¹ Usp. *Isto*, 29–30.

⁸² Iz dosad rečenog možemo zaključiti kako Heidegger *suzdržanost* misli na dva načina. Prvo je suzdržanost mišljenja: zaustaviti se u pokušaju zahvaćanja odluke u neku pojmovnost i smještanje u nekakav oblik (a)teističkog sustava sve dok posljednji Bog ne prođe. Drugo je suzdržanost djelovanja: čovjek kao stražar ne smije ometati prolazak posljednjeg Boga.

⁸³ Usp. *Isto*, 30.

stijeg najprolaznijega»⁸⁴. Tako se izmiče mogućnost vrijeme-prostora trenutka za događaj bytka, koji izmiče bilo kakvoj proračunljivosti. Upravo ti momenti čovjekova bludjenja, kao krajnja mogućnost nihilizma, mogu postati trenutci u kojima se »obrat događaja razvija i sklapa u istinu«⁸⁵. Nužnost nihilizma kao konačne mogućnosti metafizike, koji otvara nužnost drugog početka te susret čovjeka i posljednjeg Boga, neodoljivo priziva riječi svetog Pavla: »Ali gdje se umnožio grijeh, nadmoćno izobilova milost« (Rim 5,20).

Upravo navedenu neautentičnost ljudskog života »posljednji Bog mrzi prije svega«⁸⁶. No, ako posljednji Bog mrzi, može li on i voljeti čovjeka stražara koji se priprema za njegov prolazak? Iako neizrečena, očituje li se Božja ljubav iz same mogućnosti povratka? U konačnici, ako Heideggerov Bog osjeća, znači da nije ravnodušan, a ako nije ravnodušan znači da je posljednji Bog zainteresiran za čovjeka.

2.3. Mig posljednjeg Boga

Sada nam valja pristupiti sučeljavanju koje se odvija u susretu posljednjeg Boga i čovjeka. Dok čovjek stoji i stražari, posljednji Bog obavlja samo dvije radnje: namiguje čovjeku i odlazi. Svakako bismo više očekivali od toga susreta. No, zato nam valja pobliže promotriti što nam to Heidegger poručuje.

Dakle, prvo treba pitati što je to uopće mig (*Wink*) i zašto se posljednji Bog ophodi s čovjekom samo putem miga? Heidegger inače često rabi riječ *mig* pri tumačenju Parmenida i Hölderlina, ili pak Rilkea, kao i u brojnim drugim primjerima.⁸⁷ Heidegger na tragu Hölderlina shvaća mig kao izvorni govor bogova, kao njihov jezik,⁸⁸ te se pritom poziva na Heraklitov fragment broj 93,⁸⁹ koji u prijevodu Heideggerova prijevoda glasi: »Gospodar, čije je proročište u Delfima, niti govori niti skriva nego namiguje.«⁹⁰

⁸⁴ *Isto*, 338.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ *Isto*, 336.

⁸⁷ Usp. Jean-Luc NANCY, On a Divine Wink, u: David PETTIGREW – François RAFFOUL (ur.), *French interpretations of Heidegger: an exceptional reception*, New York, 2008., 167.

⁸⁸ Usp. Martin HEIDEGGER, *Hölderlins Hymnen »Germanien« und »Der Rhein«*, GA 39, Frankfurt am Main, 1999., 128.

⁸⁹ Prijevod fragmenta na hrvatskom jeziku: »Gospodar, čije je proročište u Delfima, niti govori niti skriva nego nagovještava«, HERAKLIT, Fragment B 93, u: Hermann DIELS, *Pred Sokratovci*, I, Zagreb, 1983., 157.

⁹⁰ »Der Herr, dessen Spruchort zu Delphi ist (Gott Apollo), sagt weder, noch verbirgt er, sondern *winkt*«, Martin HEIDEGGER, *Hölderlins Hymnen »Germanien« und »Der Rhein«*, 127.

Kako mig *namiguje*? Ukoliko promatramo samu radnju, mig je prije svega pokret koji želi komunicirati neki sadržaj i nisu mu nužne riječi kako bi zadio smisao. Evo što Heidegger navodi: »U biti namigivanja leži tajna jedinstva najprisnijeg približavanja u krajnjoj udaljenosti, mjerenje najdaljeg vrijeme-prostora djelovanja bytka.«⁹¹ Čije je to jedinstvo? Čovjeka koji se približava i Boga koji je u krajnjoj udaljenosti. Posljednji Bog s migom isporučuje samoga sebe u dostupnost, u želju, u obećanje. Mig je tako za čovjeka znak očekivanja, koje je između nade i razočarenja. Ako posljednji Bog namigne, onda čovjek mora čekati objašnjenje onoga što mig otvara. Samo čekanje već je određeno kretanje i usmjeravanje, i ta pokrenutost čovjeka prema božanskom možda je i važnija nego konačno razumijevanje.⁹²

No, netko miga i kada mu se oči privikavaju na žarko svjetlo. Pokušava uočiti neki objekt, ali žmiga jer je zbunjen žarkim svjetlom koje mu ometa vid. U događaju prolaska posljednjeg Boga nije stvar gledanja ili prepoznavanja objekta, već potpuno suprotno – riječ je o otvaranju drugome svjetlosti vlastitog oka. Oko kao *lux* više nije organ, nego uzima ulogu nečega što šalje poruku. Posljednji Bog s migom daje naslutiti da izlazi u susret čovjekovu pogledu koji ga prati i tako mu daje do znanja da ga uzima ozbiljno, da ne gleda kroz njega. Jean-Luc Nancy će reći kako je »svaki uzajamni pogled kao mig koji može trajati i trajati, trajati do granica zamućenog pogleda kao i do vrhunca osjećaja, zbog čega obično ne traje dugo, ili traje kao djelić vječnosti usred vremena«⁹³.

Završno o migu recimo kako Heidegger smatra da mig vodi u nešto što se ima razumjeti, u neki smisao. No, ono što se ima razumjeti nije sam smisao, nego i nekakva pojava. Smisao nam kaže kako se nešto ima razumjeti, kako je nešto u tom i tom smislu.⁹⁴ Posljednji Bog migom stavlja nešto u pokret, i prije nego to ustanovi u nekom značenju. Bog tako otvara određeni smisao te u istom momentu zatvara sve prijašnje. Iza smisla koji se sad otvara stoji božanska snaga, a ono što se ima razumjeti u tom i tom smislu moglo bi biti sâmo bogovsko.

2.4. Prolazak posljednjeg Boga

Nakon miga sljedeći moment u susretu s posljednjim Bogom jest sam prolazak, koji je istodobno i odlazak. Nakon što namigne, posljednjeg Boga

⁹¹ Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 337.

⁹² Usp. Jean-Luc NANCY, *On a Divine Wink*, 169–170.

⁹³ *Isto*, 180.

⁹⁴ Usp. Martin HEIDEGGER, *Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet*, GA 34, Frankfurt am Main, 1997., 18.

više nema. Ostaje samo jedno sjećanje. Stoga se čovjek u borbi za istinu bytka već unaprijed mora pripremiti za štovanje i očuvanje prolaska posljednjeg Boga.⁹⁵ Međutim, to se očuvanje zahtijeva kroz samog Boga i na način na koji Bog treba čovjeka kao tu-bitak koji utemeljuje poprište prolaska. Heidegger navodi kako se to očuvanje ne traži »nekom pločom sa zapovijedima«⁹⁶. Ploča sa zapovijedima vrlo je važna nijansa na ovom mjestu. Izravno nas Heidegger upućuje na Izlazak 33 gdje Mojsije pita Jahvu da mu pokaže svoju slavu. Gospodin pristaje, ali napominje Mojsiju kako ne može vidjeti njegova lica jer će ga to ubiti. No, moći će ga vidjeti s leđa, dok bude odlazio. Koja je razlika između susreta Mojsija i Boga te susreta posljednjeg Boga i čovjeka? U biblijskom prikazu osjećamo Božju brigu, na način da Bog pazi da Mojsije pri prolasku bude na sigurnom. S druge strane, Mojsije kao vjernik želi vidjeti Božju veličinu i slavu. Kod Heideggera susret se odvija između ravnopravnih: posljednji Bog i čovjek gledaju se oči u oči. Nema zaštite, nema skrovišta. Između posljednjeg Boga i čovjeka je ono ništavno u bytku. Čovjekovo nagnuće je spoznati istinu bytka. U prvom susretu osjećamo toplinu susreta Stvoritelja i stvorenja, zastrašujuću blizinu, ali i jasno povučenu granicu. U susretu posljednjeg Boga i čovjeka nema topline, već se traži smisao i razumijevanje. Tu nije naglasak na odnosu dvaju bića, već na odnosu dvaju načina mišljenja, božanskog i ljudskog. Heidegger odbacuje misao da bi povijesni trenutak susreta Boga i čovjeka bilo nekakvo idealno stanje. Za njega je to trenutak kada istina bytka dolazi do bytka istine. Taj obrat je potreban jer »Bog treba bytak i čovjek je kao tu-bitak morao utemeljiti pripadnost bytku«⁹⁷.

Nakon Božjeg prolaska, Mojsije priprema nove ploče za zapovijedi.⁹⁸ Za Heideggera ploče sa zapovijedima sadrže tragove Boga koji je prošao, ali to nije način na koji on želi očuvati sjećanje na prolazak. Ono što se očekuje od susreta nije iz-kupljenje, koje prema Heideggeru obara čovjeka, nego se očekuje utemeljenje tu-bitka. To je ujedno Božje priznanje da čovjek pripada u bytak, ali i Božje priznanje da mu je potreban bytak.⁹⁹

Nakon prolaska Boga, očekuje se i vraćanje bića iz bez-božanske makinacije u njegovu oduzetu bit. U tom svladavanju bića »mora se provoditi štovanje

⁹⁵ Usp. Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 341.

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ *Isto*, 342.

⁹⁸ Usp. Izl 33, 22 – 34,5.

⁹⁹ Bytak je iskon prijepora između prolaska Boga i povijesti čovjeka. Misli istinu bytka ostvaruje se »tek kada u prolasku Boga postane očitom čovjekova ovlaštenost za njegovu nužnost«, Martin HEIDEGGER, *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*, 341.

Boga«¹⁰⁰. Zašto? Zato da čovjek opet ne bi pao u ovladanost bićem i zaboravio na bitak. U susretu dolazi do odnosa Boga i čovjeka u kojem je bytak, kao ono najprisnije *između*, jednak onome ništa. Bitak se povlači, otvara u ništa kako bi oslobodio beskraj za prolazak posljednjeg Boga.

Trenutak susreta čovjeka i posljednjeg Boga¹⁰¹ nije nešto što se može izračunati, ono nije niti nekakav cilj koji se može određenim sredstvima ostvariti. Njegovo »kada« nije poznato. Važno je napomenuti i kako prolazak posljednjeg Boga ima svoje vremensko trajanje. Traje koliko i mig. Riječ je o prolasku posljednjeg Boga kroz trenutak sadašnjosti, pa makar i na tren oka.

Zaključak

Kako razumjeti Heideggerova posljednjeg Boga? Ako metafizički Bog kao *causa sui* nije onaj ispred kojeg se može kleknuti i moliti, je li to onda posljednji Bog koji namiguje i prolazi? Svakako – ne. Naime, kada filozofija govori o Bogu, pitanje je misli li ona zbilju koja se može oslovljavati kao Bog? Zajedno s Emerichom Corethom možemo reći kako je iskustvo Boga kriterij za odgovor na posljednje pitanje.¹⁰² Iskustvo Boga u Heideggerovu mišljenju u djelu *Prilozi filozofiji* prije svega je filozofsko, iako je obilježeno teološkom terminologijom i motivima. Možemo li stoga s Bernhardom Welteom nazvati Heideggera »prorokom Božje blizine« (*Prophet der Nähe Gottes*)?¹⁰³ Čini se kako taj naziv dobiva svoje puno pravo tek u kasnijim Heideggerovim tekstovima, gdje se produbljuju dimenzije svetog i božanskog, te svakako u mišljenju četvorstva (*das Geviert*): zemlja i nebo, smrtnici i božanstva.

Ukoliko Heideggerova filozofija misli bytak iz bezdana i ništavila, ukoliko bogovi trebaju takav bytak, koji je i sam pod usudom, treba li se onda teologija zahvaliti Heideggeru na jednom iskrenom i poštenom misaonom trudu i tu završiti priču? Svakako – ne. Istaknimo barem tri misli iz promišljanja o posljednjem Bogu, a koje bi mogle biti korisne onima koji traže ili promišljaju o Bogu, bilo na području filozofije ili teologije. Prvo: suzdržan, strpljiv i marljiv trud oko pokušaja mišljenja Boga izvan dominirajućeg tehničkog i predodžbenog mišljenja, koje sve što mu treba nalazi isključivo u predmetnosti bića. Heidegger otvara fenomenološku misao koju nije strah ići u otvorenost,

¹⁰⁰ *Isto*.

¹⁰¹ Tomu susretu prethodi »jedna duga povijest, puna posrtaja i vrlo skrivena«, *Isto*, 342.

¹⁰² Usp. Emerich CORETH, Od temelja bitka do živoga Boga. Filozofijsko pitanje o Bogu, 414.

¹⁰³ Andrzej WIERCINSKI, Infinity and the Call of Thinking: Bernhard Welte and the Question of God, u: *Analecta Hermeneutica*, 2 (2010.), 5.

u bezdan ništavila, kako bi oslobodila prostor za dolazak nečega što je izvan dohvata ljudske manipulacije – za dolazak Boga. Ipak, Heideggerov posljednji Bog ne dolazi u ljudsko srce, nego u ljudski razum. Hladnoća njegova prolaska ne zagrijava ljudsku dušu, nego usmjeruje duh na smisao koji treba misliti i očuvati. Drugo, upravo kroz odnos s Bogom, omogućeno je uzdizanje i utemeljenje čovjekove biti iznad novovjekovnog subjekta, iznad poimanja čovjeka kao *animal rationale*. Ljudska bit pokušava se utemeljiti iz odnosa s božanskim, kao isključivo ljudska mogućnost. Treće, otvara se mogućnost da filozofsko iskustvo promišljanja bytka i božanskoga stoji na usluzi teološkom promišljanju, barem kao izazov.

U čemu leži temeljna razlika posljednjeg Boga i kršćanskog Boga koja bi trebala utemeljiti ono *nasuprot* iz napomene »Posve drukčiji nasuprot bilih, pogotovo nasuprot kršćanskog«, navedenog uz naslov Heideggerova poglavlja? Prolazak Heideggerova posljednjeg Boga, ukoliko dođe do njega, možda će potresti ljudsku misao i osloboditi čovjeka i sve biće iz vladavine makinacije, ali će ipak okrenuti leđa i otići. Kršćanski Bog, pak, ne napušta čovjeka, već ga prati u njegovu hodu. Način takve božanske prisutnosti predivno je opisao sveti Augustin: »Ali ti si bio dublje u meni od moje najdublje nutrine i više u meni od najviše zamisli moje (*Deus interior intimo meo, superior summo meo!*).«¹⁰⁴

U konačnici, riječ je o uzbudljivoj, ali hladnoj prolaznosti i trenutačnosti miga koji otvara *lux* smisla, a *nasuprot* stalne i postojane životno tople blizine kršćanskog Boga. Ipak, hladnoća posljednjeg Boga i nastojanje da ga se misli izvan svakog (a)teističkog sustava ne zatvara mogućnost pogleda na Heideggera kao na ljudsko biće koje je prihvatilo svoju ovozemaljsku konačnost te se otvara traženju božanskoga. U tom smislu možemo slijediti govor Bernharda Weltea¹⁰⁵ na ukopu Martina Heideggera, koji upućuje kako misao »Samo nas još jedan Bog može spasiti« istinski možemo čuti ako je razumijemo na način kako upravo sam Heidegger razumije Nietzscheovo »Bog je mrtav« – kao krik *de profundis*,¹⁰⁶ kao duboki vapaj iz *dubina udaljenosti* Psalma 130: » Iz dubine, Jahve, vapijem tebi: Gospodine, čuj glas moj! Neka pazi uho tvoje na glas moga vapaja!«

¹⁰⁴ Aurelije AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb, 1973., 52.

¹⁰⁵ Bernhard WELTE, Tražiti i naći, u: *Obnovljeni život*, 32 (1977) 1, 55–57, ovdje 56.

¹⁰⁶ Usp. Martin HEIDEGGER, Nietzsche's Wort »Gott ist tot«, 246.

Summary

HEIDEGGER'S LAST GOD

Saša HORVAT

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Theology in Rijeka – Dislocated Studies
Omladinska 14, HR – 51 000 Rijeka
horvat.sasa@gmail.com

The thought of the »last God« of German philosopher Martin Heidegger, presented in the work Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis), is of central importance for understanding his late thought, but also contemporary philosophy marked by Nietzsche's proclamation that »God is dead«. In order to substantiate these claims, in the introduction the author first presents issues related to Heidegger and Christian thought in general. After that he sketches the context within which the discourse on the last God emerges; this includes circumstances in which the work Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis) was written and a critique of onto-theo-logy as well as a short overview of the relation of gods, beyng, and the human being. The article continues with a critical review of the discourse on the last God: why is he the last, what does it mean that he is opposed to the Christian God, what is the role of the human being in his/her encounter with the divine, and which nuances of meaning are revealed through this, at first glance, simple event of encounter that includes God's wink and passage. In the final part and on the basis of previous insights, the author reflects on the possible guidelines for further understanding of Heidegger's discourse on the last God within contemporary philosophical and theological thought.

Keywords: *Martin Heidegger, the last God, beyng, metaphysics, theology.*